

– megfelelőek. Az egyházipolitikai tájékozódást tehát semmiképpen sem választanám el ilyen élesen a tanításbeli kérdésektől, s az „új tájékozódás” kezdetének tekinteném. (Amelyet persze nem minden esetben követte feltétlenül az új irányzathoz való csatlakozás.)

Kissé problematikusnak tartom viszont a szerző főleg Melanchtonra vonatkozó moralizáló megjegyzéseit. Ha figyelmen kívül is hagyjuk azt a vitakérdést, hogy hol áll tulajdonképpen a praepceptor Germaniae úrvacsorátana, annyit mindenképpen szükséges leszögeznünk, hogy nem a „jóhiszeműség” vagy „rosszhiszeműség”, a „jó szándék”, vagy „rossz szándék” azok a fogalmak, amelyekkel a helvét tanokat Melanchtonra hivatkozó prédikátorok tevékenységét jellemeznünk kell. Ne beszéljünk hát arról sem, hogy „Kálvin s egész köre meg gondolatlan vélekedése vezette félre” a magyarországiakat. Ahogy Kálvinnak, úgy a magyaroknak is megvolt a jó okuk arra, hogy úgy értelmezzék Melanchtont, ahogy számukra célszerűnek látszott.

Szeretném még néhány jelentéktelen tévedésre vagy nem egészen világos helyre felhívni Botta István figyelmét. Az RMNY I. 312. megjelenése idejének meghatározásához szerintem csak akkor vinne közelebb a körülmények felvázolása, ha a szerző azt is megindokolná, miért nem tünteti fel a kiadvány a nyomtatás helyét és idejét, valamint a nyomdászt, Báthori cenzúra-rendelete előtt. (35–36. l.) Tudomásom szerint Somogy Máté esetében nem tudunk „tekintélyes férfiak”

közbenjárásáról, csak Patkó Mihálynál. Őt pedig, miután bűneit megbánta, nyugodtan alkalmazhatta Báthori Miklós udvarbírónak anélkül, hogy valamiféle „latens sztoicizmus”-sal kapcsolatba hoznánk. (45–46. l.) A könyv egyik legnagyobb szenzációja Fráter Gáspár. Botta a témához szabott kis portrét kerekített ItK-beli cikkéből, ahol Holl Bélával együtt egy rendkívül izgalmas költőt fedeznek fel. A Meliushoz írott levél pedig eszméletörténeti szempontból tényleg rendkívüli jelentőségű. Kissé elbizonytalanított ugyanakkor, hogy Holl Béla az említett ItK cikkében úgy értelmezi Botta rekonstrukcióját, hogy „özvegyésre jutva pap, sőt domonkosrendi szerzetes lett”, holott az említett pályaképből egyértelműen kiderül, Fráter Gáspár egyszerre volt plébániai feladatokat teljesítő szerzetes-pap és nős. Kérdésem tehát az, hogy a Botta említette kivételadásban ilyen megszire is elmentek? Javasolom, ne higgyük el Meliusnak, hogy ő már Wittembergben is „tanulatlan és ítélő tehetség nélkül való ember”-nek tartotta Lelio Sozzini. Aligha ítélhette el tanait már Wittembergben, amikor akkor még Kálvin és Bullinger sem sejtették, kivel van dolguk. (99. l.) Celio Secundo Curione Bazelben nem lelkész volt, hanem az egyetem híres professzora. (160. l.)

Összegezve: Botta István a magyar reformáció történetének kardinális kérdéseit tárgyaló könyve komoly intellektuális teljesítmény. Bátor kérdésfelvetéseivel és megoldási javaslataival a további kutatásnak folyamatosan szembe kell néznie.

Balázs Mihály

MŰVÉSZET ÉS FELVILÁGOSODÁS

Művészettörténeti tanulmányok. Szerk. Zádor Anna–Szabolcsi Hedvig. Bp. 1978. Akadémiai K. 636 l.

Ha még köztünk lenne, e tanulmánykötetet kétségtelenül Szauder József ismertetné irodalomtörténeti szakfolyóiratban: nemcsak azért, mert a irodalom mellett kitűnő ismerője volt a képzőművészeteknek, nem is csak azért, mert Faluditól Kölcseyig terjedő fő kutatási területe pontosan egybevágtott a Zádor Anna bevezető tanulmányában új korszakként felfogott fél századdal (1770/80–1820/30), hanem főként azért, mert a néhány éve elhunyt állami díjas tudós *Az Estve és Az Álom* c. kötetében összegyűjtött utolsó nagy tanulmányai és a hagyatékából előkerült iratok éppoly alapokig lehatoló komplex kutatások eredményei, mint amilyeneket a *Művé-*

szet és felvilágosodás tartalmaz; olyan munkásság és szándékok találkozhattak volna tehát, amelyek (véleményem szerint) egyedül alkalmasak egy eléggé elfelejtett, egy és más vonatkozásban egyenesen felfedezésre váró kor feltárására. A mostani ismertető, aki csak alkalmanként, pusztán az amatőr érdeklődésével olvas művészettörténeti publikációkat, távol áll attól, hogy kellő tárgy- és anyagismerettel szóljon hozzá a XVIII–XIX. század fordulójának művészetéhez: legfeljebb a kutatások módszeréhez fűzhet megjegyzéseket, csak általában mérlegelheti, hogy érdemes volt-e a kiemelkedő alkotásokat fel nem nagyon mutató, de annál nagyobb felkészültséget kívánó korszaknak

ekkora terjedelmű kötetet szentelni, s eközben csupán a képzőművészet és az irodalom néhány analóg jelenségére, egy-két tudománytörténeti tanulságra utalhat; anélkül persze, hogy akár az egyik, akár a másik szemlélet lehetőségeit maradéktalanul értékesíteni tudná.

A mai magyar irodalomtörténetírás minden képviselője egyetért abban, hogy a felvilágosodás korának irodalmi gyakorlatában a későbarokktól a különböző árnyalatú klasszicizmusokig, elméletben az imitáció-tan híveitől Kant filozófiájának és esztétikájának hirdetőiig a legkülönbözőbb alkotások és teóriák állnak és élnek egymás mellett, képviselőik pedig – a társadalmi kommunikáció akkor még fejletlen, irodalomelméleti relációkra éppen csak kiterjedni kezdő viszonyai között – más véleményeket meg nem értve vagy észre sem véve fejtik ki álláspontjukat. A korszak eme tarkaságát vagy helyesebben talán egyenlenségeit méltán hangsúlyozza egyebek között Zádor Anna más vonatkozásban is igen körültekintően megírt programadó tanulmányában, melyben a félszázad művészetének jellemző vonásait és társadalmi helyét keresve az egész magyar művelődés történetében megszívlelendő megjegyzéseket tesz, s rámutat egyszersmind a rendszerezés egyedül helyesnek tekinthető lehetőségére: arra nevezetesen, hogy mind e meghökkentő tarkaság mögött „a városi-polgári tendenciák erősödését, a vallási feudális tartalmak gyengülését” kell keresnünk, a nehezen áttekinthető rendszertelenség meg nem más, „mint a két tendencia különböző arányú” keveredése, s éppen ez az, ami a barokk és klasszicizmus közötti évtizedek sajátos profilját adja.

A korszak művészeti (és irodalmi) megítélésében nem kis szerepet játszott és játszik ma is a polgári-nemzeti szempontok történetileg indokolt előtérbe állítása és olykor anakronisztikus interpretációja (nemzetietlen kor); bonyodalmakat okozott továbbá, hogy mint Zádor Anna írja, ki hátulról (a barokk felől), ki meg előlről (klasszicizmus, romantika), próbálta magyarázni a valóban átmeneti kor jelenségeit, s ezért ezek még áttekinthetetlenebbekké váltak. Bonyolította a tényleges helyzetet a művészet és irodalom szociális bázisának és e bázis általános kultúrtörténeti összefüggéseinek elhanyagolása: mert minek nevezük azt az irodalomból már jól ismert, de kellőképpen még mindig tudomásul nem vett tény, hogy Magyarországon a XVIII. század folyamán a művészetek és a magasabb szintű irodalom iránt érdeklődő, elég gyérszámú közönség elméleti képzettségét nem magyarul írott művek-

ből szerezte, ízlését idegen mesterek munkáin fejlesztette, az építető és a mecénás latinul, németül vagy franciául írt és levelezett, s elméleti művek, még ha született magyarok írták is azokat, előbb jelentek meg idegen nyelven a hazai könyvpiacra, mint magyarul? Az irodalomelméleti szakirodalom és a tudományok történetéből az a tanulság vonható le, hogy a XVIII. század nagyobb részében még nem alakult ki Magyarországon akkora könyv olvasó és műértő közönség, amely magas színvonalú tudományos és művészeti kiadványok magyar nyelvű megjelentetését gazdaságossá tette volna, művészeti tevékenységből és írásból pedig nem lehetett megélni. E viszonyok ismeretében teljes joggal ír Zádor Anna „a hazai művészet történetének oly sokszor megszakadt” fejlődéséről; hozzátenni más oldalról csak azt lehet, hogy a kontinuitás egy alacsonyabb szinten, az irodalomelméletben a középkorai tankönyvek, magában az irodalomban pedig, ha másutt nem, a világi és egyházi szövegeket továbbhagyományozó kéziratos énekeskönyvek, alkalmi versek és prédikációk szintjén valószínűleg sokkal meggyőzőbben kimutatható lesz egyszer, mint mondjuk Balassi és Zrínyi kapcsolatában. A Zádor Anna által felvázolt változás azonban, a társadalmi alap kiszélesedése, magasabb igények és színvonal kialakulása tagadhatatlanul megindult. Hellenbachné Jánoky Mária többek között azt kívánta lányától (1763), hogy a német és a francia mellett rajzolni és festeni tudjon, a Magyarország számára Bécsben megjelenő Allergnädigst Privilegirte Anzeigen 1771-i évfolyamában portréfestőt kereső hirdetés jelent meg, ugyanitt 1773-ban egy magyar kisasszony a festészetről írt német nyelvű levelet, hogy aztán, négy évtized múlva, Kultsár István a Hazai Tudósításokban az irodalomból is ismert Wándza Mihály képét írja le részletesen, amely „festés foglalja magában a magyaroknak Bécsi Ujhely alatt való táborozásokat”, s amely gazdára Wesselényi József báró és felesége személyében talált, s ugyanebben az újságban (1807) egy festő már nem kerestetik, hanem ajánlja magát.

A találmra idézett és szakkörökben valószínűleg jól ismert adatok azt hivatottak a művészetek történetében kevésbé jártas, de a XVIII. századi irodalmi viszonyokat elfogulatlanul figyelő kutató emlékezetébe idézni, hogy a kötet szerzői nem indokolatlanul kerestek új forrásokat és számoltak a reális helyzettel, egyebek között Bécs hatásával, ahol éppen a korszak kezdetén igyekeztek egységes birodalmi kultúrpolitikát és ezáltal kultúrát kialakítani. A centralizációs törekvések-

kel összefüggő, de itthon hazai szükségleteket is kielégítő vagy azokat támogató művészeti fejlődés egyik fontos forráscsoportjára a kötet egyik szerkesztője, Szabolcsi Hedvig mutatott rá, mikor 1972-ben megjelent könyvében (*Magyarországi bútorművészet a XVIII–XIX. század fordulóján*) az 1777-i *Ratio educationis* értelmében bevezetett rajzoktatás fontosságát kiterjedt iparművészeti hatásának bemutatásával dokumentálta. A most megjelent tanulmánykötet láttán az a meggyőződés támad az olvasóban, hogy e „felfedezés” nyomán egész kutatási irányzat alakult az egykorú oktatási rendszer és a különböző művészeti ágak összefüggéseinek tisztázására, melynek kitűnő példái Kopasz Károly tanulmánya a pécsi rajziskola első évtizedeiről és N. Dávid Ildikóé a kolozsvári egyetem építészeti oktatásáról.

Úgy látszik, a *Ratio educationis* nagymértékben járult hozzá annak kialakulásához, amit a hazai műtörténeti szakirodalom kezdeteinek lehet nevezni. Nem ellenvetés e kissé talán nagyulónak ható kifejezés ellen, hogy a szakirodalom iskolás szinten mozgott, mert hiszen az irodalomelméleti szakirodalom sem magasabb szintű a XVI–XVIII. században: ez biztosan eladható árunak bizonyult, a magasabb színvonalú teória után való érdeklődést viszont még könyvimporrtal fejezték. A más területről származó analógia miatt rendkívül fontos Bibó Istvánnak *A magyar építészeti szakirodalom kezdetei* c. tanulmánya, mely a legerjedelmesebb a kötetben, s eredményei is leginkább továbbfejleszthetők idővel. A feldolgozott anyag csoportosítása hűen tükrözi a viszonyokat; irodalom iránt érdeklődőnek külön öröm olvasni a nem magyarországi származású, de a hazai viszonyokhoz kitűnően alkalmazkodó J. N. Schauff és H. Home kapcsolatának legalább futólagos említését, mert az angol szerző egyik németre fordított művét író is olvasta a XVIII. század végén: Batsányi Voltaire Henriade-jának értékét tette vitássá véleményével, idézte „a szóknak és gondolatoknak . . . hibás összverakásáról” szólva, s citálta, hogy a szerző az „emberi természetnek érző részét” kívánta vizsgálni.

Ami most már egy külföldi forrásokból merítő, de itthon építető főúr műveltségét illeti, ennek képviselőjét F. Csanak Dóra Teleki József alakjában írta meg nagy elmélyedéssel és a történeti alak iránti szeretettel, az újabb keletű közép-nemesi művészetpártolás és közönség Galavics Géza tanulmányából világlik ki, amely Fénelon Télémaque-jából készített falképsorozatról számol be: a sopronit egy 180 holdas özvegyasszony készítette, a másikat egy ezerholdas sárvári úr

rendelte. (A témához annyi a hozzátennivaló, hogy a francia regényt már a fiatal II. Rákóczi Ferenc olvasta, első fordítási kísérlete, még latinra, az ő szabadságharcának korából származik, kísérletezett verses átültetésével Ráday Gedeon.) Új világ kezdetére utal a soproni ev. templom építésének története, melyben döntő szerepet játszik a földrajzi közelség és a közös vallás hatása. Általánosabb köznemesi mentalitás, leginkább talán a név szerint is említett Faludié hatja át az edelényi, monoki és pétervásári kastély Jávor Anna által tárgyalt falképegyütteseit, a *Ratio educationis*-ban is jól megfogható állami irányítás (a Kelényi György cikkében tárgyalt hivatalos építészeti) mellett a XVIII. században kialakuló, Kazinczy által is művelt és Petőfiig tőretlenül fejlődő „úti levél” műfaját juttatják az irodalomtörténész eszébe a Franz Jaschke Rózsa György által mintaszerűen feldolgozott hazai tájképeinek története. A művész Rainer főherceg kíséretében azért járt az országban, hogy – a jól értesült Kazinczy szavai szerint – „vidékeket s a köznépet öltöztetjen a főherceg által dolgozandó magyarországi utazásai mellé rajzolj”. A képek utóbb a következő, romantikus írónemzedék egyik kiemelkedő alakjával (Toldy) összeütközésbe kerülő Csaplovics János szövegével jelentek meg 1821-ben. A klasszicizmus és a romantika feszültsége az alaptémája Cifka Péter Ferenczy Istvánról szóló, komplex módszerrel készült, kitűnő tanulmányának, amelynek szerzője számos legendát szétfoszlat („reklámfőnöki fogásokkal dolgozó Döbrentei Gábor”), tisztázta a mester bécsi és római éveinek történetét és kertelés nélkül felveti a kérdést: „önálló művének” tekinthető-e a Pásztorlányka? Az egyértelmű felelet: a szobor „klasszicista külsőségekbe burkolt szentimentalizmusa kétségtelenül Ferenczytól eredhetet”, a megformálásban Canova egyik tanítványa segített. Alapos munka a klasszicizmus köréből Pusztai László Huber Józsefről szóló cikke, melyben jóval alaposabb és elmélyültebb elemzések olvashatók, mint amit a kissé pedáns, pozitivistákra emlékeztető cím sejtet. Az egykorú közönség sikeres előtérbe állítása miatt kissé soványaknak látszanak a műgyűjtés történetével foglalkozó cikkek.

Az utalásszerűen említett és könnyen tovább bővíthető irodalmi, irodalomtörténeti és elméleti analógiák talán meggyőzhették az olvasót, hogy az eddig áttekintett cikkek módszere és a bennük tárgyalt emlékek minden nehézség nélkül besorolhatóak ama jelenségcsoportok közé, melyeknek rendszerezésében az új magyar felvilágosodás-

kutatás a legbiztosabb eredményekre jutott. Több vitát váltottak ki a kor „peromantikus” áramlatai, melyek közé a sokat tárgyalt szentimentalizmus és az osszianizmus is tartoznak. A kor bonyolult szellemi életének eme arculatával Komárik Dénes foglalkozik a kötetben *A korai gótizálás Magyarországon* címmel. A tanulmány bevezető részében vannak mondatok, amiket Kazinczy, a hotkóci angolkert és az ottani gótizáló kápolna leírója, vagy a Magyarországon is működő hivatásos kertépítő, B. Petri aligha fogadott volna el, s nem írta le mai irodalomtörténész sem, aki a maga szakmájában foglalkozik a megfelelő jelenségekkel. Valószínű viszont, hogy a legkorábbi gótizálásban „a nemzeti szempont számottevő szerepet nem játszott” vagyis hogy – közismert irodalmi művekre fordítva a szót – Kisfaludy Sándor regéi éppúgy távol állnak tőle, mint Kölcsey *Himnusza* és *Huszt-ja*, noha mindennemű kapcsolat tagadása is merészség lenne.

Az irodalomtörténész a kötet végigolvasása után nem hallgathatja el azt a benyomását, hogy a műtörténészek általában biztosabb és gazdagabb terminológiával dolgoznak és tárgyaikat egzaktabban tudják leírni, mint a mieink; a felvilágosodás kutatója azzal csukja be a könyvet, hogy régóta körvonalazott korszakának pontos megfelelője van kialakulóban a művészettörténet területén. 1770 és 1830 között az irodalomtörténet is sok olyan terrénumot ismer, amit méltán lehet fehér foltnak nevezni, s csak „mélyfúrásokkal” lehet lassanként feltárni; még inkább ez a helyzet a művészettörténetben: a korszak körvonalainak biztos felvilágosítása után a kutatás egyetlen lehetséges módja az egyes részletek és problémakörök alapos feldolgozása a jövőbeli szintézis reményében. Ez az, amire a kötet tanulmányírói és szerkesztői vállalkoztak: munkájuk eredményes volt és további folytatásra vár.

Tarnai Andor

FÜLÖP GÉZA: A MAGYAR OLVASÓKÖZÖNSÉG A FELVILÁGOSODÁS IDEJÉN ÉS A REFORMKORBAN

Bp. 1978. Akadémiai K. 290 l.

Régi tapasztalat: könnyebb a múlt eseményeit, tényeit felismerni, lajstromozni, mint lefesteni a múlt jelenségeit. Könnyebb leltárt, mint térképet készíteni. S jó leltárt se könnyű.

Fülöp Géza könyve jó és használható leltár, forrásmunka minden kutató számára.

A szerző újrapvizsgálta a korábbi bűvárlások eredményeit, alapos forráskutatást és feltáró munkát végzett: könyvtárak, könyvgyűjtemények adatait, összetételét, inventáriumait vizsgálta, elemezte. Új és újonnan rendszerezett adatai e korszak művelődéstörténetéről alakuló tudásunkat gazdagítják. A zalai Skublics Károly könyvtárának részletes jegyzéke például azt az eddig sejtett, de vitathatatlanul nem bizonyított felismerést igazolja, hogy a reformkorban, különösen az ország déli, Horvátországgal határos területein, erős olasz kulturális hatás érvényesült s elsősorban a reneszánsz kori olasz irodalom és szellem hatékony ismeretével kell számolnunk, hisz Skublics Károly házában Dante, Petrarca, Machiavelli, Tasso, Ariosto testes kötetei sorakoznak a könyvespolcokon s a XVIII. század

néhány kiválósága képviseli a felvilágosult szellemet, Goldoni, Alfieri drámái, Beccaria jogelméleti munkája!

Sajnos – ezt Fülöp Géza egyértelműen bizonyítja – roppant esetlegesek a ránk maradt könyvtárjegyzékek, terüeti megoszlásuk nem egyenletes, feltárásuk sem befejezett. De már könyvének töredékes adatai felcsigázhatják a társudományok kutatóinak fantáziáját, a kutatói kedvet, hisz – többek között – a somgyi Sárközyek könyvtárának nemrég feltárt adatai nemcsak könyvtártörténészek számára kínálnak megfejtésre váró titkokat. Az irodalomtörténész elgondolkodhat: Csokonai Vitéz Mihály egy évig Sárközyéknél vendégeskedik s életelve a *Chartis immori* – valószínűleg sok órát, hajnalba nyúló éjszakát töltött a könyvtárszobában. E könyvtár összetételének, könyvvállományának megismerése sokszempontúan gazdagíthatja tudásunkat Csokonai olvasmányélményeiről, szellemének alakulásáról.

Az adatközlés és az elemzés arányai nem a legszerencsésebbek Fülöp Géza könyvében. Hasz-